

CITÁTOVÉ MODIFIKACE JAKO PROSTŘEDEK LITERÁRNÍ POLEMIKY

MILOSLAV ŠVÁB

Při studiu otázky, z jakých příčin a za jakým účelem autor uměleckého literárního celku vtahuje do svého díla a uplatňuje v něm drobné úryvky textu už existujícího, setkáváme se s nadmíru složitou mnohostí i mnoho-významností těchto postupů. Není naším záměrem v krátkém článku je katalogizovat ani hierarchizovat. Vyjímáme z nich jeden typ, který je projevem vnitřní rozpornosti, a tím představuje významnější jev tohoto druhu. I tak se ukáže velká mnohotvárnost i uvnitř této malé skupiny.

Je třeba uznat, že jde o problém skrytější, unikavější povahy a s meze-mi působivosti, protože se pro studované dílo tyto původní včleňované texty z fáze literární řady, která obvykle — třeba těsně — předcházela a na niž se reaguje, musí znát nebo být v povědomí. Citace v drobném a ojedinělém výskytu jako stylistický prostředek (nebo ve větším rozsahu jako kompoziční postup) je faktorem významotvorným, a tak se umělecká tvorba jejím uplatněním intelektualizuje (protože u čtenáře předpokládá znalost pramene), i když se přitom současně obohacuje emocionálně. Na druhé straně povšechná analýza umožňuje nahlédnout hlouběji k struktuře literárního díla. Kromě toho také potvrzuje, že literární fakta jednou vzniklá jsou nepopěrnou součástí skutečnosti, která nás obklopuje, a v dal-ší slovesné tvorbě se také odrážejí.

Otázka citátů v literárním díle už byla u nás v obecné i v jedné dílčí rovině probírána. Otakar Zich se před lety zabýval „hudebními citacemi“ v opeře a dotkl se některých obecných stránek z hlediska psychologického a Miroslav Červenka analyzoval citáty písní a šlágrů v moderní české poezii.¹ U obou těchto badatelů se to však týkalo případů, kdy přejímané znění vstupující do nového kontextu posiluje jeho expresivitu a ideovou váhu v souhlasném směru.

Ve světové i české literatuře se ovšem setkáváme s řadou dokladů, kdy tento stylistický postup představuje ohnisko myšlenkové diskuse. Podstatou je tedy navazování i popírání zároveň. Přirozeným důsledkem tohoto názorového postoje potom je i různorodé uplatňování a formování těchto citátů, jejich modifikace.

Výmluvný příklad tohoto druhu poskytují známé rozlučné poslední

¹ Otakar Zich, *Estetika dramatického umění*, Praha 1931, str. 294–304. — Miroslav Červenka, *Citáty a parafráze*, Česká literatura 9, 1961, str. 172–179.

verše Sergeje Jesenina a jejich polemická odezva u Vladimíra Majakovského hned po Jeseninově sebevražedném odchodu. Na Jeseninova slova z posledního osmiverší, které vůbec napsal:

umřít — na tom nic nového není,
ani žít však není novější²

Majakovskij reaguje rovněž verši:

V životě tomto
umřít
těžké není.
Je mnohem těžší
život vytvářet.

Na nepatrné rámcové citaci „umřít“ — „žít“ je u Majakovského zavěšeno v cílevědomé diskusi protikladné, bojovné a aktivizující hodnocení života a smrti.

Poněkud jiným případem je odezva Viktora Dyka v Deváté vlně (1930) na verše jeho dávného přítele, vyzývavě svérázného básníka Josefa Holého z jeho mladistvé sbírky Padavky (1897). Holý tenkrát viděl východisko z duševních strážní v hojivém zapomenutí časem:

Ať myšlenky vrou, běsi bouří dutí,
nám svítí
kámen zapomenutí.

V Dykově paměti zůstal poslední metaforický verš a po více než třiceti letech, při zamyšlení nad tím, jak přítelovo dílo už zapadlo, neznámé současnosti, vyvstal v melancholické výčitce a zamířil v nesouhlasném dialogu s čtenáři své doby jinam, v novém významu:³

Hle, kámen zapomenutí!
A jinak ticho. Ticho, které bolí.
Kámen zapomenutí. Čtu na něm: Josef Holý.

Tam „kámen zapomenutí“ „svítil“ jako naděje, zde „bolel“. Třikrát opakovaná citace (protože tato metafora stojí i v nadpisu Dykovy básně) zesílila emocionální naléhavost a utvrdila polemickou novost významu.

Daly by se uvést i ze soudobé tvorby další typy citací charakterizované postojem kritické konfrontace. Za mnohé stačí připomenout kromě jiných míst u Františka Hrubína, v jehož tvorbě vůbec literární evokace nemají nevýznamné místo, jeho hymnickou skladbu o člověku dvacátého století Dřevo se listem odívá (1959, knižně 1961), která vychází z citací naší staré lyrické písně ze 14. století v celku i po jednotlivých verších, jež vstupují jako první poloverše do skladby a k jejichž významu pro dnešek básník

² Сергей Есенин, *Собрание сочинений в 5 томах, Москва 1961*, III, str. 138. Citované verše přel. Jan Zábřana v antologii Sergej Jesenin, *Lyrika*, Praha 1964, str. 129, tam na str. 130 i překlad veršů V. Majakovského.

³ Na to upozornil už Bohumil Polan ve svém kritickém literárním portrétu Josefa Holého z r. 1951 (In: Bohumil Polan, *Místo v tvorbě*. Ed. V. Štěpánek, Plzeň 1965, str. 167).

říká své „ano“ i „ne“ (např. v. 8: „slaviček v keři zpívá, kolesa starých soustav se rozpadají“).⁴

Zvlášť široké materiálové pole pro zkoumanou oblast se však rozevírá ve starší české literatuře, a to hlavně ze dvou důvodů: 1) zejména v její starší fázi byly citáty (převahou ovšem biblické) dosti frekventovanou ústrojnou složkou slovesných děl, i když zase ponejvíce měly v novém kontextu funkci podpůrnou, souhlasnou, autoritativní; 2) dlouho tu nebyla rozčleněna literární praxe a teoretická vyjádření, jako je tomu při dělbě práce v dnešním rozvinutém literárním životě, a proto kritické projevy vyjadřovali autoři uvnitř svých umělecky koncipovaných děl.

Podmíněně by bylo možné už v nejstarším stadiu česky psané literatury uvažovat o případech, kdy naše tvorba prokazuje vztah k jinojazyčnému syžetovému zpracování, ale na některých místech úpravou citace vyjadřuje protikladné vlastní mínění, nesouhlasné s cizím. Ať se prokáže časový vztah české Alexandreidy k německému veršovanému eposu Ulricha z Etzenbachu Wilhelm von Wenden (asi z r. 1290–1291) s prioritním vznikem té či oné skladby, zřetelná třídní polemika (při těsném styku obou skladeb, který je možno prokázat) vysvítá z obdobné situace radostné královské slavnosti, při níž dochází k rozdělení darů: v české skladbě (zl. Bud. v. 182–191) přinášejí králi dary měšťané a lidé zastávající úřady —

Tehdy což bě měščan předních
hi jiných pánov úředních,
pojídú před svého krále,
nesúce dary nemalé... —

zatímco v německé skladbě, kde autor — básník z povolání — v postavě Wilhelma má na mysli konkrétně českého krále Václava II., rozdává dary král (v. 336–342):⁵

Wilhalm der genende
manger richeit urhap
des morgens unverdrozzen gap,
richer kleinoete vil,
den werden nâch ir wirde zil
manic hundred mark wert,
den varnden kleider unde pfert.

(Ještě následující verše 343–348 argumentují pro tento postup: tak se to sluší na bohatého a moudrého panovníka!)

Česká Alexandreida byla pro své hodnoty uznávané v literárním okolí stejných ideových pozic tak autoritativním dílem, že ještě dlouho nacházíme v slovesné tvorbě její mnohostranné odezvy, ale vesměs souhlasné a pozitivně přejímané, nikoli polemické. To platí i pro značnou část tzv. nejstaršího cyklu českých veršovaných legend a apokryfů.

⁴ Podrobněji o těchto otázkách ve skladbě sr. Miloslav Šváb, *Jedna ze syntetických líní v tvorbě Františka Hrubína. (K básni Dřevo se listem odívá.)* In: Sborník Pedagogické fakulty v Plzni, Jazyk a literatura 5, red. M. Šváb, Praha 1964, strana 221–235.

⁵ Kritické vydání H. F. Rosenfelda, *Ulrich von Etzenbach, Wilhelm von Wenden*, Berlín 1957 (Deutsche Texte des Mittelalters, Bd. 49).

Teprve u Mastičkáře z počátku 14. století, rozverně skladby s vulgarismy, zakotvené svým vznikem i určením do vrstev městských, a tím názorově protilehlé dvorský určené, vážné a vzdělané Alexandreidě, setkáme se s její prokázanou citací, která má v celém kontextu Mastičkáře zesměšňující ráz.

Verše Alexandreidy (v. 503–505):

Zloba zlým se vždy obrátí,
dobré se dobrým vždy oplatí,
a kdož zle miení, ten vždy stratí,⁶

i když jde o myšlenkově obecné a známé vyjádření, jsou vlastně v Mastičkáři zřetelně parodovány (včetně monorymního čtyřverší), poněvadž jsou úmyslně učenou replikou rozpustilého sluhy Rubína (na předcházející vážné poučení mastičkáře, který se dovolává „starých“ a „písma“):

Tak se musí vešdy státi,
žet se zlob zlobí obrátí
a dobré dobrým se oplatí,
ktož zle myslí, ten vždy ztratí.⁷

Už v počátcích husitského hnutí, naplněného kritickou výměnou názorů, ideologickým bojem, vstupujícím plně do umělecké literatury, najdeme v Písni o Viklefici (Stala se jest příhoda), veršech z římské strany, citaci liturgického chvalozpěvu *Te deum laudamus* ve zvlášť choulostivé situaci milostného styku; zůstává ovšem v linii celé útočné parodie na zbožné husitské ženy vykládající bibli:

Začechu *Te Deum laudamus* zhóru,
jakž slušie k tomu dvoru...⁸

Zvláštností ovšem je, že citace incipitem hymnu se vlastně zkoncentrovala už jenom v jeden metaforický pojem (jak je třeba chápat podle věcné souvislosti, nikoliv doslovně, což činí výklad ve Výboru) a dále že ostří kontextu se neobrácí proti citované skladbě, ale využívá se jí proti pomlouvanému ideovému odpůrci tím spíše, že i husité s oblibou zpívali tuto děkonnou píseň.⁹ Kromě toho by snad bylo možno vidět u některých veršů i leckterou citační odezvu na tábořskou píseň Bibli najprv otevruce, *Regum kapitola*... (např. v. 10: „chciš Písmo otevřítí“; v. 67: „*Regum knih*“; časté slovo „kapitola“), jestliže by tomu vyhovovala časová kores-

⁶ *Alexandreida*. K vyd. připravil Václav Vážený, Praha 1963 (Památky staré literatury české, sv. 28).

⁷ *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. K vyd. připravili Bohuslav Havránek, Josef Hrabák a spolupracovníci, Praha 1957, str. 251. — O parodii v Mastičkáři se zmínil už Josef Hrabák v diskusi na slavistickém sjezdu v Moskvě r. 1962. (Srov. *IV международный съезд славистов. Материалы дискуссий*, Москва 1962, том I, str. 127–128.)

⁸ *Výbor z české literatury doby husitské I*. K vydání připravili Bohuslav Havránek, Josef Hrabák, Jiří Daňhelka a spolupracovníci, Praha 1963, str. 281 až 283, zde str. 282.

⁹ Podrobnosti uvádí Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu*, kniha čtvrtá, Praha 1955, str. 61–63.

pondence v následnosti a není-li to obecnější ozvuk výkladových husitských písní.

Výmluvný doklad literární polemiky, která citací rozestřenou do nitra skladby přerůstá v parodii, představuje nevelká časová skladba římské strany Nuž, vy ševci viery nové. Literárně odpovídá na ideově zbrojnou duchovní píseň spoluzakladatele Tábora Jana Čapka vykládající Desatero a obsaženou v Jistebnickém kancionálu:

Nuž, křesťané viery pravé,
pilnost již přiložme...

V tábořské byla uzavírána jednotlivá přikázání v refrénových zakončeních výtčnými verši: „Toť jest prvé“, „Toť jest druhé“, „Toť jest třetí“ atd. Invektiva stoupence Říma dávala klíč k svému zaměření literárnímu i neliterárnímu podobným incipitem:

Nuž, vy ševci viery nové,
vámťe přikázáno... ,

výstavbou v deseti přikázáních k násilí, zlu a špatnosti, přesně citovanými strofickými závěry: „Toť jest prvé“, „Toť jest druhé“ atd. i analogickým zakončením v poslední strofě.¹⁰

Ojedinelého a vzdáleného ozvuku Alexandreidy v podobě útočné slovní hříčky se užije ještě v husitské skladbě Budyšínského rukopisu Porok Koruny české ku pánóm českým o korunování krále uherského (v. 246 až 249). Z trojverší Alexandreidy (v. 244—246):

Šlechtný šcep bývá z pláni,
když se starý peň oplaní:
tak z chuzších bývají páni,

kde slovo „peň“ má citově neutrální význam, se vynořila v adnominačním svazku jen dvě slova, páni a peň, zato druhé slovo s expresivní silou nadávky:

Protož, páni, vy Čechové,
jenž Zikmunda za král máte,
ač rozumem to však znáte,
peň za krále máte sobě.¹¹

Potvrzení literárního zdroje lze najít i v celkovém navazování uměleckých prostředků a postupů této i dalších veršovaných skladeb Budyšínského rukopisu na literární tradici 14. století.

Za humanismu, v době zvýšené racionality a kritičnosti, dochází dokonce k tomu, že se uplatňují upravené nebo kusé biblické citáty, dosud požívané absolutní autority, v pozmeněném, širším světském smyslu, ve službě pokrokovějšího názorového zápolení. Nejvýraznější je případ ve Franto-

¹⁰ Akad. Výbor (viz pozn. 8): Čapková Nuž, křesťané str. 300—302, Nuž, vy ševci str. 295—297.

¹¹ *Husitské skladby Budyšínského rukopisu*. K vyd. připravil Jiří Daňhelka, Praha 1952 (Památky staré lit. čes., sv. 16), str. 68. O výsměšné narážce sr. Roman Jakobson, *Úvahy o básnictví doby husitské*, Slovo a slovesnost 2, 1936, str. 14.

vých právech z r. 1518, svým smyslem a rázem ojedinělé vskutku renesanční knize, vybudované jako velká parodie kázání s exempli a vysmívající se náboženské bigotnosti, usedlému mravokárství a naduté patricijské mohovitosti. Jen toto vstřícné hledisko renesance a lidové robustnosti mohlo vědomě uvést takové obměny biblických citátů, jako: „Blahoslavení, kterých buoh břich jest“ (k bibl. Luc. 6, 21: „Beati, qui nunc esuritis: quia saturabimini“; Kral.: „Blahoslavení, kteříž nyní lačníte, nebo nasyceni budete“; spíše Lukáš než Mat. 5, 6), nebo vyjádření převrácené v blahoslavenství: „Máme také Ezaie v 5. kapitule: Blaze vám, kteří vstáváte ráno a následujete jídla a pitie až do noci“ (k bibl. Is. 5, 11: „Vae, qui consurgitis mane ad ebrietatem sectandam et potandum usque ad vesperam...“; Kral.: „Běda těm, kteříž ráno vstávajíc, chodí po opilství, a trvají při tom do večera...“).¹²

Zmírněný doklad v podobě ironického využití vytrženého biblického citátu najdeme např. v Písni o pražském kněžstvu z r. 1609, satiricky namířené proti konzervativnímu utrakvistickému kněžstvu povolně ustupujícímu katolické straně. Zatím co v bibli se Pavel obrací v plné povzбудivé vážnosti ke korintské křesťanské obci (2. Cor. 6, 16: „Vos enim estis templum Dei vivi, sicut dicit Deus: Quoniam inhabitabo in illis et inambulabo inter eos, et ero illorum Deus et ipsi erunt mihi populus“; Kral.: „Nebo vy jste chrám Boha živého, jakž pověděl Bůh: Přebýváti budu v nich a procházeti se, a budu jejich Bohem, a oni budou mým lidem“), v časové satíře je výsměšně zúžen smysl citátu jenom na vyvolené kněžstvo:

O kterýchž svatý Pavel psal: Vy ste lid náš —
tohle, ty lejku troupe, hned z Písma důvod máš...¹³

V období protireformačního feudálního útlaku a bezohledně uplatňované feudální moci polemický citátový dialog v domácí psané literatuře mizí. Zato ve sféře své esteticky a názorově formované tvorby se mu nevyhýbá, zejména v pohádkách, poddaný lid: třeba je obtížnější v nefixované ústní slovesnosti prokazovat modifikaci citátů z individuální psané literatury, postačí snad připomenout z horlivě přednášených a vydávaných kázání obecně známý výhrušný motiv ďáblů, kteří odnesou duše prostých zatvrzelců do pekla, jestliže nezmění své názory, a k tomu vzpomenout v pohádkách na protilehlou obměnu z lidových pozic, kdy čert odnáší do pekla zlého pána.

Řazení dokladů ze starší české literatury v historickém postupu, vybraných ovšem bez snahy o úplnost jenom jako rozličné typy citátových modifikací, působí na první pohled jako nesourodá směsice. Dokládá však už tak životnou mnohotvárnost užití literárních citátů v nových strukturách především pro myšlenková střetání a umožňuje získat aspoň základní přehled o jednotlivých druzích.

Modifikace mají několik variačních podob. Už z kvantitativního hlediska je možno konstatovat velké rozpětí od ozvuku dvou tří souvislých nebo do-

¹² In: *Frantové a grobiáni*. K vyd. připravil Jaroslav Kolár, Praha 1959, str. 25 (Památky staré lit. čes., sv. 22).

¹³ In: *Zrcadlo rozděleného království*. K vyd. připravil Jaroslav Kolár, Praha 1963, str. 179 (Památky staré lit. čes., sv. 27).

konce oddálených, ale jistým způsobem korespondujících slov přes širší citát až ke kontrafaktuře nebo parodii celku. Kvalitativně jde o dvě hlavní skupiny: 1) doslovně převzaté citáty, které však v novém kontextu dostávají jiný smysl a význam; někde se takto polemizuje ironií; 2) transformované citáty (se slovními změnami), kde polemika je naznačena, resp. bezprostředně vedena už v slovním vyjádření. Velmi vzácná je u nás bojovná výměna názorů tímto prostředkem, jež by mířila jen k tvaru literárního díla — naopak: i pod tímto zorným úhlem se plně potvrzuje, že se starší česká literatura ve svých pokrokových fázích živě vměšovala do společenských zápasů své doby.

Záležitost tvárného prostředku, využití modifikovaných citátů v jiném kontextu, se i v starší české literatuře takto ukazuje jako formální složka značné obsahové váhy.

DIE MODIFIKATIONEN VON ZITATEN ALS EIN MITTEL DER LITERARISCHEN POLEMIK

In die Struktur des literarischen Werkes werden manchmal Abschnitte oder einzelne Worte aus anderen künstlerischen Texten eingegliedert. Einen Typ bilden solche eingeschobene Texte, welche eine Polemik vorstellen. Man findet diese Fälle in der neuen Literatur, aber vor allem in der älteren, da es damals für diese Äußerungen keine besonderen theoretischen Organe gab. Der Autor belegt die Arten dieser Modifikationen in der älteren tschechischen Literatur.

